ION NUȚĂ

OBSERVAȚII ASUPRA GRAIULUI UNEI LOCALITĂȚI ANCHETATE PENTRU ALR II ȘI NALR

Lucrarea de față își propune să analizeze comparativ aspectele fonetice, morfologice și lexicale din graiul localității Cristești, județul Botoșani, anchetată atât pentru ALR II (în octombrie 1934), cât și pentru *NALR. Moldova și Bucovina* (în iunie 1968).

Faptele discutate sunt selectate din întreg materialul provenit din cele două anchete: ALR II/I, ALRM II/I, ALRII s.n. I – VI, ALRM II s.n. I – IV, ALRT II, *NALR. Moldova și Bucovina,* I (la care se adaugă materialul manuscris ce cuprinde răspunsurile din *Chestionarul NALR,* la întrebările de la nr. 464 până la nr. 2543, și cel provenit din textele dialectale, aflate în arhiva Institutului de Filologie Română „Alexandru Philippide" din Iași).

Satul *Cristești (cristi̯ę́ștį),* denumit uneori de către localnici *crestę́ștį, cîrstę́ștį* sau *crăstę́ștį,* este situat pe mai multe văi și coaste de deal și se află la aproximativ 14 km sud de orașul Botoșani, deși se bănuiește că în vechime localitatea era situată mai la nord-vest și se numea *Săliștea.*

Cristeștii avea, după recensământul din 1966, o populație de aproximativ 3164 de locuitori. Ei se numesc *cristiștę́nį,* iar împreună cu ceilalți din zonă își zic *cu̯oșulę́nį,* de la numele fostei plase *Coșula,* din județul Botoșani.

Ocupația de bază a locuitorilor este agricultura, dar mulți dintre ei sunt muncitori și funcționari la Botoșani, unde fac zilnic naveta, iar unii au părăsit de câtiva ani satul, lucrând sezonier în diverse orașe din țară.

Localitatea, atestată documentar în anul 1586 (DIR, A – XVI, 314-315), a fost anchetată de către Emil Petrovici pentru ALR II (pct. cartografic 414) în perioada 10-16 octombrie 1934, folosindu-se trei informatori, cu care s-au înregistrat și texte dialectale: un bărbat, în vârstă de 70 de ani, și două femei: prima, de 44 de ani; cea de-a doua, de 50 de ani.

Satul a fost reanchetat de către noi (au asistat la anchete și alți doi autori ai *Atlasului,* Vasile Arvinte și Ion A. Florea) pentru *NALR. Moldova și Bucovina* (pct. cartografic 515), între 31 mai și 4 iunie 1968 (8 informatori, între 62 și 26

DACOROMANIA serie nouă, II, 1996-1997, Cluj-Napoca, p. 153-158

de ani), iar textele dialectale au fost înregistrate în două perioade: prima, care coincide cu data anchetei, texte culese și de Ion A. Florea (9 informatori și 30 de texte); a doua, 31 mai – 1 iunie 1978 (12 informatori și 90 de texte). În intervalul dintre anchetă și a doua înregistrare de texte a mai fost efectuată și o anchetă suplimentară, în perioada 19 – 20 mai 1976.

Analiza pe care o vom efectua, incompletă la prima vedere, cauzată și de faptul că răspunsurile comparabile din cele două anchete sunt destul de limitate, va fi suficientă, credem noi, pentru a evidenția, totuși, deosebirile și asemănările constatate, schimbările care au avut loc în grai într-o perioadă de peste trei decenii.

FONETICĂ

1. *Vocale*:

a final trecut la *â* (mai rar, notat *î*) apare consecvent în ambele anchete: *cásâ, másâ, tátâ, mámâ, búzâ, límbâ, úşâ* etc.;

ă protonic trecut la *a*, notat în anchetele pentru NALR în toate situațiile în cuvinte ca: *balán, blanár, barbát, marár, saltár, varsát* etc.;

e final neaccentuat a fost notat totdeauna *i* (mai rar, *i̯*; la Emil Petrovici, în unele situații, *e* se păstrează): *ẑémi, línẑi, dúlŝi, cárni, crúŝi, árdi, ĝini, subțîri, blóndi̯* etc.;

î pentru *i* în cuvinte ca: *amuțî́, subțî́ri, stî́nẑi* și în formele verbului *a intra;*

ǫ deschis (o nuanță vocalică intermediară, *ǫ́*) a fost notat la persoanele I, a II-a și a VI-a ale verbului *a dormi* la indicativ prezent (la persoanele a IV-a și a V-a s-a înregistrat *durmím, durmíți*).

2. *Diftongi:*

ẹa a fost notat în ambele anchete (aproape constant în NALR) *i̯a (mi̯árgâ, tri̯ácâ, gri̯ățâ, ni̯ágrâ, cri̯ațâ* etc.), monoftongat în *a* după consoanele *s, z, ş, j, ț, ḑ* sau precedat de *b, m, (sárâ, sámâ, albáțâ, márgâ* etc.) și transcris *e* (de obicei, *ẹ* sau *ẹ*) în finala unor termeni ca: *făŝẹ́, vidẹ́* etc.;

ọa apare notat în toate situațiile *u̯a* (la Emil Petrovici este păstrat în foarte rare cazuri) sau, destul de des, *u̯å: mu̯ắrti, u̯ắsâ, mu̯ắrâ, ŝu̯ắrâ, du̯ắri, mu̯ắri* etc.;

i̯a apare totdeauna *i̯e* în: *băi̯ét, tăi̯ét* etc.;

sporadic *i̯e* este redus la *e (perd, fer)*, iar *au̯* la *o (otorizáție).*

3. *Consoane:*

în cuvintele *vișină, vițel* și *vițică,* palatalizarea labiodentalei sonore *v* se realizează în stadiul *ǵ (ǵíşînâ, ǵițắl, ǵițícâ),* fenomen întâlnit la aceste cuvinte în majoritatea localităților din nord-estul Moldovei;

trecerea africatelor *ĉ, ĝ* în seria fricativelor, cu mențiunea că Emil Petrovici le notează pe acestea din urmă ca fiind pronunțate anterior (*ś, ź* fricative

alveolopalatale muiate, ca în Banat) şi nu posterior (*ś*, *ź*, fricative alveolopalatale mai puţin muiate), cum se întâlnesc ele, de fapt, în nordul Moldovei. Această notaţie este inexplicabilă, Cristeştii fiind singurul punct din Moldova unde sunt înregistrate astfel de sunete. Ele nu există, fapt constatat în urma unor anchete preliminare efectuate de către toţi autorii *NALR. Moldova şi Bucovina*, a discuţiilor purtate cu diverse categorii de vorbitori şi a răspunsurilor primite de la mai mulţi informatori anchetaţi cu un chestionar lexical special, care cuprindea termeni ce conţineau aceste sunete. Se poate presupune că notaţia făcută de către Emil Petrovici s-a datorat şi faptului că acesta anchetase mai înainte, în perioada 1 – 5 octombrie 1934, o localitate din Banat şi că influenţa graiului de acolo a lăsat amprente şi asupra cercetării ulterioare;

fricativa palatoalveolară *j* a căpătat acelaşi tratament, transcrisă deci cu fricativă alveolopalatală muiată, *ź* în: *joc, joacă, joi, juncă, junc, jug* ş.a., notate de noi *ẑoc, ẑuácâ, ẑoi̯, ẑúŋcâ, ẑuŋc, ẑug* (la unii informatori însă aceste cuvinte păstrează fonetismul arhaic *ĝ*: *ĝoc, ĝu̯ácâ, ĝoi̯* etc.);

africata dentală sonoră *ḑ*, notată de către Emil Petrovici şi frecventă în *NALR. Moldova şi Bucovina*, apare uneori într-o transcriere care arată o nuanţă consonantică intermediară şi se întâlneşte în cuvintele de origine latină şi în unele din substrat;

în câteva situaţii, în anchetele pentru NALR, oclusiva dentală surdă *t* apare puţin palatizată în cuvinte ca *t'ine, párt'e*, iar *şchiop* a fost transcris *şk̓(t')op;*

a fost notată proteza consonantică în *hargát* şi metateza în *stărnút;*

alte fapte fonetice au fost înregistrate în cuvintele: *dişfác, fumédz̦i, batúzâ, lámbâ, bólnav, míros.*

MORFOLOGIE

Substantivul

1. Prezenţa generală a formelor de genitiv-dativ singular în *-lu* (în loc de *-lui*), notat aproape consecvent şi de către Emil Petrovici, la substantivele masculine şi neutre: *copilulu, capulu, omulu, tabloulu* etc. De asemenea, aceleaşi forme sunt exprimate cu ajutorul articolului proclitic *lu (< lui)*, prin analogie cu substantivele proprii masculine (*lu tata, lu mama, lu bunica* etc.), iar dativul este redat prin acuzativul cu prepoziţia *la:* dau *la un om*, dau *la copii*, dau *bani la fată* etc.

2. Au fost notate, la substantivele masculine, plurale exprimate prin consoana finală, în toate cazurile în care *i* consonant precedat de *s, z, ş, j, ţ*, s-a pierdut: *barbaţ, buzaţ, ficaţ, obraj, graş, surz* etc.

3. Uneori, ca urmare a acestui fapt, a fost semnalată neutralizarea opoziţiei de număr atât la substantivele feminine terminate în *-ă (aluniţă, buză, buzoasă, doniţă, gîtiţă, guşă* etc.), cât şi la unele masculine, datorită caracterului dur al

unor consoane (*cucoș, moș, naș, țăruș, uncheș, nuntaș* etc.).

4. Frecvența unor plurale feminine arhaice terminate în *-e: aripe, barbe, burte* (vezi și ALR II MN/2211), *coade, fîntîne, groape, gure, inime, lacrime, limbe* (vezi și ALR II MN/6908), *mîne, nore, rane, talpe, ușe* etc.

5. Plurale feminine cu desinența *-i* (consonant), prin analogie, de la masculine, fenomen atestat încă din secolul al XVI-lea: *alunici, băbi, blonzi, bolfi* (vezi și ALR II MN/6951), *căși, cefi, colibi, copili, feți* (vezi și ALR II MN/6936), *furculiți, geni, glezni, iepi, mami, nori, oli, pălmi* (vezi și ALR II MN/2171), *perni, pulpi* (vezi ALR II MN/ 2251), *rotuli, stîni, vini* etc.

6. Substantive feminine cu desinența zero, la plural, ca și în cazul substantivelor masculine, prin pierderea lui *-i* consonant final, în situațiile în care este precedat de *s, z, ș, j, ț: buz, coz, grinz, mănuș, nunț, roț, țîț, uș* etc.

7. Izolat, *NALR. Moldova și Bucovina* a notat câteva plurale feminine în *-uri (bolfuri, cefuri, mînuri, pălmuri, strunguri* – de la *strungă* –, *țîțuri)* și *-ă* (o variantă a lui *-e): feșă, feță, miresă, musteță.*

8. O serie de substantive neutre au fost atestate cu pluralul în *-uri* în locul lui *-e: biciuri, bliduri, brațuri, briciuri, caruri, căpăstruri, cerdacuri, ciocanuri, ciolanuri, cucuiuri, dispensaruri, fărașuri, frîuri, gîtlanuri, hotaruri, izvoruri, leagănuri, mațuri, mormînturi, nasuri, oblonuri, olanuri, osuri, saltaruri, scaunuri, sicriuri, ulucuri, zăvoruri, zemnicuri* etc.

9. Alteori, mai rar, pluralele neutre în *-e* le înlocuiesc pe cele în *-uri: albușe, bece, chibrite, esofage, gîte, gîtleje, hogege, izlaze, jghiabe, maie, mațe, nase, oghiale, proțape, săpune, stomace, șolde, țintirime, zide.*

10. Plurale neutre în *-ă*, în locul lui *-e* sau *-uri* din limba literară: *acoperișă, albușă, brață, cară, ciubară, fărașă, fedeleșă, gîtlejă, hotară, izvoară, mață, ocoală, oghială, oasă, pahară, pocrișă, sertară, urcioară, visă, zăvoară* etc. Aceste schimbări au loc după consoanele *r, ț* și, mai rar, după *ș, j, n, p, s, l.*

11. Câteva plurale neutre în *-i*, în locul lui *-e* sau *-uri* din limba literară: *arceri, brici, burici, capaci, cimitiri, junghi, lacăți, mai, pînteci.*

Lipsa de stabilitate flexionară a unor substantive, concretizată prin apariția mai multor forme de singular și, în special, la plural, a impus schimbarea genului, fapt întâlnit astăzi frecvent în localitatea de care ne ocupăm.

1. Substantive masculine devenite neutre în *-uri (butucuri, ficaturi, genunchiuri, grumazuri, mușchiuri, obrazuri, ochiuri, pasuri, pumnuri, rinichiuri, stupuri, struguri* – pluralul lui *strug* –, *tarașuri, țărușuri)* sau *-e (butuce, creiere, ficate, genunche, grumaze, nigele, obraze, păduche, plămîne, pumne, purice, rărunche, tarașe, țărușe, sîne, strugure, umere.*

2. Substantive masculine devenite neutre în *-ă: cîrnață, grumază, obrază.*

3. Substantive neutre în *-uri* devenite masculine: *bolzi, călcîi, chibriți, cioți, colți, coți, esofagi, fedeleși, ghebi, gîtleji, junghi, nași* (pluralul lui *nas), piepți, proțapi, șolzi, țintirimi.*

4. Substantive neutre în *-e* devenite masculine: *arceri, brici, buboi, burici, ciolani, cucui, cui, morminţi, pînteci, sucitori, ugeri, uluci* etc.

5. Rar, au fost înregistrate câteva substantive feminine devenite masculine şi neutre: *amigdal* (pl. *amigdali, amigdale), boron* (pl. *boroni, boroane), buturug* (pl. *buturugi, buturuge), cartof* (pl. *cartofi, cartoafe).*

Verbul

1. Trebuie subliniat faptul că la toate tipurile de verbe incluse în *Chestionarul NALR*, inclusiv la auxiliarul *a fi*, au fost înregistrate formele perifrastice de mai mult ca perfect, formate din perfectul compus al verbului auxiliar *a fi* + participiul trecut al verbului de conjugat: *am fost mîncat, am fost plecat, am fost tuşit, am fost ţinut, am fost fost* etc. Acest tip de mai mult ca perfect a fost înregistrat în Moldova, în anchetele pentru ALR, doar izolat, în nordul Bucovinei, deşi astăzi este atestat pe un teritoriu vast ce cuprinde şi întreg judeţul Botoşani. Ne îndoim de faptul că el nu era cunoscut în acea perioadă, din moment ce astăzi are o răspândire atât de mare.

2. Ca un fapt izolat, întâlnit astăzi la Cristeşti, poate numai la informatorul principal anchetat, semnalăm următoarea paradigmă a verbului *a sughiţa* la conjunctiv prezent: *să sughiţ, să sughiţ, să sughiască, să sughim, să sughiţ, să sughiască.*

3. La Cristeşti predomină astăzi, la persoanele I şi a II-a plural, la indicativ prezent, formele oxitone, de tipul: *scriém – scriéţ, cerém – ceréţi, mergém – mergéţi* etc.; în ALR sunt frecvente cele paroxitone: *scrim – scriţi, cérem – céreţi, mérgem – mérgeţi.*

4. Formele de indicativ prezent ale verbelor *a intra, a umple* şi *a umbla* sunt: *întru, îmblu, împlu* etc.

5. Imperfectul verbului *a da* este *dădem* etc., iar al lui *a fi, iaram* etc.

6. Viitorul este format numai cu auxiliarul *a avea* şi conjunctivul verbului de conjugat: *am să fac, am să merg* etc.

7. Unele verbe de conjugarea a III-a au trecut la conjugarea a II-a: *a mergea, a rămînea, a ţinea, a făcea, a zicea, a bătea, a cerea, a vedea* etc.

8. Preferinţă pentru formele sufixate la indicativ şi conjunctiv prezent, persoanele I, a II-a, a III-a şi a IV-a: *dibuiesc, gîdilesc, sughiţesc, curăţesc* etc.

LEXIC

1. Trebuie făcută remarca interesantă că, în general, în ambele anchete au fost înregistraţi aceiaşi termeni pentru majoritatea noţiunilor. Cuvinte şi sintagme diferite s-au obţinut totuşi, mai rar însă, ceea ce ar putea surprinde la prima vedere, dacă luăm în consideraţie intervalul relativ mare dintre cele două anchete. Iată câteva exemple: pentru *brun, blond, orb, smad, împărătuş, şoptesc, semn din naştere, stinghie* şi *cată înapoi cu ochii,* din ALR II/I, în *NALR. Moldova şi Bucovina* întâlnim: *negru, balan, chior di-un ochi, galben, părătuş, şoşoiesc, alunică, vintre, trage cu coada ochiului.*

2. Ceea ce iese clar în evidență din compararea datelor lexicale oferite de cele două anchete este numărul mare de sinonime întregistrate în *NALR. Moldova și Bucovina,* doi sau mai mulți termeni, cu precizările făcute de informatori privind vechimea lor. Iată câteva dintre aceste sinonime: *asud – transpir, buboi – flecmon, bunică – bătrînă, bătrîn – moș, buhai – taur, bot – sfîrlă – rît, cărunt – înspicat – sur, ceacîr – încrucișat, constipat – încuiat, cui – țintă, cumpănă – prăștină, castron – farfurie, cățea – haită, cazma – tîrnăcop, ceriale – pîine, curechi – varză, deșălat – cocoșat – ghebos, draniță – șindrilă, ficat – mai negru, gîlci – migdalide, gugoașă – gheb, găleată – căldare – ciutură, hîră – mătreață, jugănesc – castrez, ladă – sipet, mic – mititel, medicamente – doftorii, mîță – pisică, oghial – plapumă, puchi – puchini – uldori, plămîn – mai alb, pîntece – burtă, pahar – palici, porumb – popușoi, paznic – jitar, soreancă – răsărită – floarea soarelui, stearpă – știră, sticlă – garafă, ștergar – șervet, tărăboanță – roabă, țandură – hîrb, vătămat – boșorog, vitreg – de-al doilea, zarzavat – legume, zarvă – gălăgie – huiet* etc.

3. Menționăm, de asemenea, existența unor termeni neîntâlniți sau mai rar folosiți în alte părți, neatestați în ALR, dar caracteristici ariei nord-estice a Moldovei, deci și satului Cristești: *pélgaș* 'chelie', *împețitor* 'pețitor', *prostire* 'cearșaf cu dantelă', *șoapră* 'șopru', *gonitoare* 'juncă', *strîjnic* 'mânz', *hadîmb* 'râncaci', *hălăgie* 'gălăgie', *hălăói* 'osos', *șîtoáre* 'fașă', *percícă* 'părul din frunte', *amíros* 'miros', *soreancă* 'floarea-soarelui', *gáiță* 'gaz', *crișcă* 'capac de ladă', *surdúc* 'ladă pentru haine', *șufládă* 'sertar', *crivát* 'pat de lemn', *diriác* 'stâlp de lemn la casă', *răcioátcă* 'cenușar la plită', *pocriș* 'capac', *caimac* 'smântână', *ciurel* 'sită', *țilindră* 'sticlă de lampă' etc.

Analiza întregului material rezultat din cele două anchete scoate în relief, în primul rând, schimbările care au avut loc în graiul localității de care ne-am ocupat, într-o perioadă de timp relativ întinsă. Se observă, în această direcție, o ușoară tendință de înnoire, datorată limbii literare, mai ales în ceea ce privește vocabularul, dar și conservatorismul graiului, care a păstrat destule fenomene lingvistice vechi, fapte fonetice și morfologice de o deosebită valoare pentru istoria limbii, un lexic bogat și variat în care impresionează frecvența sinonimelor.

Discuțiile purtate atât în legătură cu formele diferite înregistrate în ambele anchete cât și cu cele comune evidențiază dinamica graiului, locul important pe care-l ocupă acesta în aria nord-estică a Moldovei.

Institutul de Filologie Română
„Alexandru Philippide"
Iași, str. Codrescu, 2